

ТАК ОЦЕ ТА ПРАВДА?!

Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не зазнають люди. Багато тоді народу померзло — забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом — там богу й душу оддали. Повесні уже несла вода річками мерзлі трупи, а других серед поля вовки поїли.

На зиму Мотря зовсім одужала. Сидить, пряде вовну, а Галя або шие, або й собі пряде на прядці. У хаті в них тихо, тепло, — було б і одрадно, коли б не тума якась стояла в кожного перед очима, не повітря важке носилося по хаті. А то сидять вони собі при ясному світі свічки — тихі, сумні, мовчазні, — тільки одні тіні від них колишуться по стінах та чутно, як прядка гуде та наводить якийсь сум, викликає сон-дрімоту. І в душі у них гіркий смуток, на серце налягла важка туга, журливі думки сповили їх голови. Іноді по хаті пронесеться глибоке зітхання; увірветься нитка й затихне на який час гуркання прядки, поки її налагодить Галя, або випаде починок з рук у Мотрі, глухо вдариться об піл і розбуркає тишу сумну. Тільки коли-не-коли вирветься з уст живе слово, пронесеться по хаті, як мара страшна, злякавши і сум, і німоту, — та й замре без відгомону. Чіпка собі нудиться світом, коли немає нікого з товариства. Ляже — душно йому; встане — холодно. Слухає іноді, що розказує мати з свого молодого віку, і встають перея його очима дитячі літа, встає сива бабуся, дід, степ, вівці... «Щасливий я був тоді!» — думав він і не знає, де тепер себе діти.

Ніч, як куйовда, стояла надворі; мела страшенна хуга-завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати; мороз перся у хату — позамуровував шибки узорчатими виводами; а в димарі, як голодний звір, ревла та вила відьма-буря, кидаючи у вікна кім'ями снігу — мов хто добивався у хату знадвору. Галя й Мотря сиділи собі та мовчки прями. У кожної чогось так тяжко було на серці, що вони аж попригиналися до гребенів. Чіпка лежав на лаві, задравши голову угору, мовчки дивився у стелю та слухав божевільні заводи буйного вітру. Свічка на триніжку неясно горіла:

знай гніт нагоряв-жужелився, і знай його зривала або Мотря або Галя, кленучи вогонь, що так немилосердно пік у пучки. Разів два чи три ненароком свічку зовсім гасили — і тоді в темряві проносився жарт та сміх, немов боявся світу, бо справді, коли знову засвічували світло, то — немов воно замикало уста їм — ні одне слово не зривалося з язика, наче то не люди сиділи, а якісь тіні — глухі й німі...

Коли це зразу, як грім, загуло коло хати, й почало щось стукати у вікно. Чіпка кинувся, скочив з лави, мов хто його скинув з неї, — та мерщій надвір. Засов клацнув; почувся гомін, тупіт. Незабаром Чіпка увів у хату Лушню, Матню, Пацюка та ще чоловіка семи незнайомих людей. Були між ними москалі — і Сидір там, були й прості.

— Господи! — ледве вимовила стиха Мотря та й прикипіла до гребеня.

— Здорові в хату! — обізвався дехто.

— А ти, стара, вже одужала? — питає Матня Мотрі. — Оже, їй-богу, час тобі вже умирати. Дивись: зуба в роті немає, а ти ще й досі живеш — марно тільки хліб переводиш!

— Відчепись од мене, лихий чоловіче! Чого ти прийшов у чужу хату насміхатись з старої людини? — одказала Мотря.

— Не займай її, Якиме, — обізався Пацюк: — бач, як вона зуби вискиря... покусасе ще!

— Щоб уже ти вискиряв та й не стуляв їх ніколи, розбишако! — гірко одмовила Мотря.

Гайдамацтво підняло регіт.

Галю разом ухопив за серце жаль, образа; серце в неї затіпалось.

— І воно так слід добрим людям робити?! — призро кинула вона цим питанням у вічі товариству.

Регіт стих; усі похнюпили очі у землю; одна тільки Галя гостро дивилася на всіх гультяїв — і червона краска грала на її щоках, тоді як серце підкидалося в грудях, а груди поривчато дихали. Разом і лиха й хороша, була вона у ту годину. Як вовчиця, оберігаючи дітей, уся наїжитья, жде тільки одного замаху, щоб разол кинутись на свого ворога, так вона гордо й призро до жидала ще хоч одного слова... Слова не було.

Чіпка помітив скриту бурю, похопився промовить:

— Ходім, пани-браття, у світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не звариш... хай вони собі прядуть.

Як ноги вломили братчики з хати — мерщій перейш за Чіпкою у світлицю.

Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона аж не всиділа на гребені: встала, побралася на піч, лягла — та так і залилася сльозами. А Галя, оставшись одна, думала: «Підожди ж! підуть твої братчики... це вже не первина... постій же... прокляті, каторжні!» — і лютувала разом на Чіпку й на його товариство.

А в світлиці тим часом обходила рядова, розв'язувала й без того смілі язики, дурманила безпутним життя задурені голови, надавала силу й без того дужій волі; неслися сміхи, реготня; гвалт окривав хату і несамові вривався в другу, де була Мотря з Галею.

— А що, отамане? — обертається Лушня до Чіпки: — у яку мутну воду закинемо сю ніч свій невід?

— Коли б так, щоб і недалеко, і рибки піймати, — уставив червоний, як після лазні, Матня.

— Ми оце з Петром, — веде далі річ Лушня, — наладились до Хоменка на хутір...

— Воно туди й небезпешно, — обізався хтось з ту: — у його така вармія...

— Та правда, що у його три сини, як кати, — ка Лушня, — та й сам такий, що, посмоливши віршовку, ведмедя вдержить, — та сількісь! Он той братко припас задля його таку важну штуку, що й не здивує, — кажучи се, Лушня показав на москаля Сидора.

— Яку? — питає Чіпка, котрий до того мовчав.

Сидір витяг з-під поли рушницю, мовчки показав Чіпці. Той понуро глянув — і нічого не одказав.

Обійшла ще раз чарка кругом столу, — посоловіли в кожного очі ще дужче.

— Та коли йти, братця, то вже й пора, — своє таки Лушня.

— Чи пора, то й ходімо, — понуро відказав Чіпка, підводячись.

За ним повставали другі. Випили ще на дорогу; вийшли з хати. Чіпка погасив

світло — і собі за ними... «Кукуруку!» — прокричав на сідалі півень, залопотавши крилами. Усі кинулись.

— Пху, проклятий!.. перелякав!! — обізвався Лушня.

Галя почула, що п'яна згряя побралася. «Чи тож-то й Чіпка пішов, чи, може, в світлиці?» — подумала вона, взяла свічку і пішла у світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояла порожня пляшка з горілкою та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом — видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, де-где валялися недоїдені гузки з огірків. Під столом валявся порожній боклаг — аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовж, другий впоперек. Накурено так, що дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма п'яна!

Галя не могла довго побути у ній, так її давив дим, змішаний з горілкою. Вона грюкнула дверима і увійшла до себе в хатину, де стояла її постіль, заслана добрим коцем. Галя зняла коц, мала була лягати, — та сама незчулася, як опустилася на стулець, обперлася на стіл рукою, на руку схилила голову — і задумалась... Довго вона думала; потім покотилися з очей сльози — і, заливаючись ними, вона впала на постіль; довго-довго плакала, та незчулася, як і заснула. На столі свічка догоріла й сама потухла...

Мотря, качаючись на печі, цілісіньку ніч не спала — теж плакала. Так її уразили лихі речі «проклятих людей». А скільки то думок переплило у материній голові за ту ніч! Думала вже всяко. Думала піти сказати на сина, що він розбоєм промишляє, щоб узяли його разом з його лихою ватагою: тоді вона буде знати, що вже немає у неї дитини! То знов нова думка: а може, оханеться? Та шкода й сердешної Галі — вона так мучиться, так побивається за ним!.. І знову візьме жаль материне серце: стане вона молитися богові, щоб послав їй смерть швидше, та знову плакала... Так цілу ніч проплакала та продумала.

Прокричали другі півні. Коли геть за північ почувся здалека тупіт, гомін. Далі — ближче... ближче... коло самої хати... «Ідуть! — подумала Мотря. — Хоч би ж хоч сюди не заходили», — прошептала. Коли чує — повернули в світлицю.

Перегодя трохи рипнули двері — увійшов хтось у хату.

— Хто там? — питає вона з печі.

— Це я, — одказав Чіпка.

І — чує вона — став над помийницею вмиватись... У серці їй наче хто гострим ножем шпортонув.

— Що то, сину?

— Нічого...

— Ой, сину, сину! хоч би вже ти на те не пускався... Хай би крав, хай би грабив... а то...

— А Явдоху хто з світа звів? — питає гостро Чіпка.

— Що ти кажеш?

— Хто, кажу, Явдоху струїв?

— То це я, сину??!

— Уже ж не я...

— Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімались з душі, бунтували стару кров: як обухом ударило в голову, задзвонило в вухах, потемніло у віччю...

— Краще б я руки наложила на себе, ніж таке чути! — прошептала, качаючись на печі та стогнучи.

Незабаром повходили в хату й друзі. Засвітили світло. Мотря виглянула з-за комина — і затрусилася... На кожному видні були сліди свіжої крові. Мотрі зробилося страшно, холодно. Вона забила у самий куток печі, трусилася, як в лихоманці... Далі вона почула, як стали в печі огонь розводити — одержу палити. Вона боялася, щоб не скрикнути, боялася зітхнути — та все міцніше й щільніше стискувала зуби, тулилася в куток...

Упоравшись як слід: повмивавшись, попаливши, яка була в крові, одержу, розбишаки погасили світло, побрались у світлицю.

— О-ох!.. — здихнула Мотря. — Хоч би Галя коло мене... Ох, господи!.. — застогнала вона: — дай мені дожити до завтрього... Одсахнись тебе... зречись тебе, мій сину... моє лихо... перед усім світом скажу... на все село прокричу... Ох!.. Чого хоч ніч така довга?.. чого хоч вона так нешвидко тягнеться?.. Хоч би швидше світа діждати... Господи... боже наш! сохрани й заступи...

Та злізла з печі, упала навколішки перед образом та тихо й чуло молилася, б'ючи земні поклони. Не чула вона, коли й треті півні прокричали, не помітила, коли почало на світ благословитися. Од щирої молитви одірвав її, розбуркав несамовитий крик та стук у вікно.

— Ря-а-туй-те... Ой... рят-у-уйте!.. — кричало щось під вікном молодим дитячим голосом. Мотря кинулась до вікна.

— Хто там?.. — питала вона з хати.

— Це я... рятуйте... хто в бога вірує... Одчиніть... пустіть... — аж плакало та просило.

Мотря тихенько вийшла надвір — та трохи не омліла... Перед нею стояла літ десяти дівчинка, у одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхристана, розпатлана — стояла й трусилася...

— Що се?.. що з тобою, дочко?.. чия ти?.. де ти була?.. звідки вирвалася?.. — тремтячи сама всім тілом, питала Мотря дівчинку.

— Ой, лишенько... бабусю... Ой... горенько тяжке... — з плачем ледве вимовляла дівчинка. — Я з хутора... розбишаки були... усіх побили... порізали... постріляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братика... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла...

— Як утекла?

— Поїхали... запалили хату й поїхали... Ой... о-ой! бабусю... горенько мені!.. — скрикувала дівчинка, хапаючись реченнями за Мотрю, — боялася, щоб та, бува, не втекла...

— Цить... ци-ить, моя дитино! — зацитькувала Мотря. — Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!.. То мій син, клятий!.. Цить... а то як почує — не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі та тихо схлипувала. Мотря увела її у хату.

— Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона, а сама чує, що голова у неї кружиться, очі страшно горять, ноги трусяться... от-от упаде! — Ходім, дочко... поки ще сплять...

— Я змерзла, бабусю... холодио... — шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

— На хоч мої старі чоботи узуй... Он платок... юпка... швидше!..

Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку — і вийшли удвох тихо з хати.

Червоне зарево ударило їм прямо у вічі. Дівчинка схопилась за Мотрю: вона боялась тії пожежі — то горіла їх хата... Хутко вони обидві повернулися спинами до широкої полоси огняного світу, що піднімалась високо вгору, наче хотіла запалити хмару, та й потягли підтюпцем на другий край села. Червоний півень просвічував їм шлях своїми кривавими очима... а навкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: усіх побрали, пов'язали. Піднявся крик, гвалт.

Від крику прокинулася Галя. Швиденько накинула вона на себе юпку, вийшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, що з скрученими назад руками стояв і понуро у землю дивився, як угляділа об'юшену кров'ю дівчинку.

— Так оце та правда?! Оце вона!!! — скрикнула не своїм голосом — і несамовито залилася божевільним сміхом.

Тіло в неї тряслося; очі помутилися — вона ними якось чудно водила; на губах встала кривава піна, а вона все сміялася, все сміялася...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на всі боки — в одну мить обхопила усе село. Збігалися люди, як на пожежу, дивитись, а вертаючись додому, від страху богу молилися.

— Чула? — як божевільний, вскочивши в хату, скрикнув Грицько. Христя глянула на його та й пополотніла,

— Що там? пожежа?..

— Чіпка людей порізав... усю Хоменкову сім'ю виполонив!

— О-о-о... — якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко й страшно повела вона ними по хаті.

— Уже погнали у город... в тюрму, — каже Грицько.

— А Галя? а мати? — ледве чутно спитала Христя.

— Не знаю... здається, дома...

Христя мерщій за кожушанку, хапаючись накинула її наопашки та чимдуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула — була вже далеко.

Перегодя трохи вернулася, як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

— А що? — спитав Грицько.

— Галя... — знову перехрестилася: — повісилась...

— Отуди к лихій годині! — виторопивши очі, сказав Грицько та й замовк.

Цілий день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокійні — мов дожидали смерті.

Двоє діток їх, хлопчик та дівчинка, помітили це та, не розуміючи, від чого воно, сиділи собі тихо на печі й шепталися:

— Чого це тато та мама сердиті? — питав стиха хлопчик.

— Не знаю... — одмовила дівчинка й замахала на хлопчика пальчиком. — Ци-ть! мовчи... битимуть!..

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце задалекого, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ як затявся, і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздуху, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала у Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів. Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села — старе й мале, мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами — аж трьома возами. Він — за одним; Христя — за другим; а син — хрещеник Галин — сидів на третім поверх снопів, тільки головка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє! Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпко? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до його Грицько.

У тому запитанні, у його голосі не було ні докору, ні помсти, а вчувся тяжкий жаль — шкода пропащого брата. Чіпка скося зиркнув, здвинув густі брови — та й одвернувся.

Грицько стояв, як пришиблений, дивився мовчки. Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував в дорогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цепами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання — кожен по своїй спроможності: той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звівши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його — попрощалася...

Брязь!.. дзень!.. Брязь!.. дзень!.. Валка рушила.

— Хай тобі бог помагає на все добре! — крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся — і одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сконіє до того часу...

— Господи! — заливаючись сльозами, мовила Христя: — напути його на все добре! — та разом з Грицьком і повернула до возів.

— Воно таки правда, що цей Чіпка непевний...

— Такий і батько був...

— І вродився так — прости, господи!

Балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій куряві валку. Довгенько ще

вони стояли, судачили, рахували, поки не перевели розмови на урожаї, на посіви та другі хазяйські турботи, а тоді вже й порозходились по домівках.

Мотрю узяв Грицько — догодувати до смерті. Швидко після того вона й умерла.

Чіпчину хату опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися та тічки собак товклися по вгороду, що увесь заріс бур'яном, як лісом. Через рік — веселе колись місце опустилося, зглухло. Облупана пустка стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Люди знову стали її відхрещуватись, як проходили мимо; а малі діти боялися й здалека глянути на того чоловічка, що, як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима.

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипана висока могила, на ній стоїть височенний хрест — оглядає навкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч «страшним чоловіком».

А посеред села, насупроти похилої церковці, тоне в саду, як у раю, видивляється на свою красу у ставковій воді поновлений палац — у позолоті, у розкошах. В йому тепер живе новий хазяїн Пісок — перший дукач на все Гетьманське, перша голова в повіті, найщиріший земець, предводитель, председатель, банкір, заводчик-сахаровар — Данило Павлович Кряжов. І як тепер весело в тому палаці! Які бувають іноді гулянки... устала б генеральша, якби можна! Тепер уже не з одного, не з двох якихсь повітів, а з цілої губернії саме спинкове панство, саме найзаможніше купецтво знаходить тут ширий привіт, добру учту веселого й щедрого хазяїна...

Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка — завидувала палацу. Аж ось — випало й їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знакомий — жид Гершко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю — та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, — бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже ще й досі, під пізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом...